

СІМ'Я ЯК СУСПІЛЬНА ІНСТИТУЦІЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ (XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

У статті висвітлено історико-педагогічний аспект проблеми соціалізації дітей в сім'ї у XX – на початку XXI ст.; окреслено роль сім'ї як первісної інституції соціалізації дитини; розкрито ретроспективні засади теоретико-прикладних функцій сім'ї та їх трансформації протягом означеного періоду. Автор указує на недоліки виховного впливу сімей XXI ст., порушує питання зменшення їх соціалізуючої ролі.

Ключові слова: сім'я, соціальний інститут, соціалізація, сімейне виховання, виховні процеси, фактори соціалізації.

Постановка проблеми. Соціокультурна трансформація українського суспільства на межі XX – XXI ст. по-різному позначається на процесі соціалізації дитини в сім'ї. З одного боку, сучасні вимоги до розвитку, навчання підростаючого покоління констатують підвищення його загального і духовного рівня, розширення світогляду, формування адаптаційних здібностей до нових соціальних реалій, з іншого, означені зміни в українському суспільстві, девальвація моральних цінностей сім'ї, порушення гуманістичних засад комунікації, мислення і поведінки ускладнюють процес соціалізації, уповільнюють накопичення дитиною соціального досвіду, усвідомлення та сприйняття ціннісних сімейних настанов. Особливої актуальності у цьому контексті набуває проблема забезпечення наступності поколінь у контексті передачі традицій, засвоєння, збереження і використання соціального досвіду, світогляду та ціннісних орієнтирів. Надзвичайно гостро постає проблема соціалізуючого фактора сучасної сім'ї. Необхідність вивчення досвіду сімейного виховання, передачі традицій впливу на зростаючу особистість актуалізують проблему дослідження і запровадження у педагогічну практику умов успішного сімейного соціалізаційного процесу періоду XX – поч. XXI ст.

Питання визначення сутності соціалізації, дослідження особливостей її перебігу в умовах сьогодення вивчали педагоги, психологи, соціальні

педагоги, зокрема Г. Андрєєва, О. Безпалько, І. Бех, І. Богданова, Н. Дембицька, І. Зверева, А. Капська, В. Москаленко, І. Мудик, В. Циба та ін.

Окресленню ролі сім'ї як первісної інституції соціалізації дитини присвячено праці М. Аккермана, Т. Глухової, О. Гускаленко, Т. Кравченко, Т. Крюкової, О. Смирнової та ін. Дослідники одностайні в тому, що належна реалізація сім'єю відповідних функцій можлива за умов усвідомлення батьками себе як агентів соціалізації, наявності в них широкого рольового репертуару, який забезпечував би представлення дітям очікувань найближчого соціального оточення, добровільне відтворення ними соціальних відносин, ціннісних орієнтацій тощо [3].

Водночас поза увагою дослідників залишається питання вивчення та запровадження в умовах сучасної української сім'ї ретроспективного досвіду її соціалізуючої ролі протягом ХХ – поч. ХХІ ст.

Метою статті є висвітлення та обґрунтування теоретико-прикладних засад соціалізуючої ролі сім'ї періоду ХХ – поч. ХХІ ст.

Процес соціалізації особистості стає сьогодні предметом дослідження широкого кола гуманітарних і соціальних наук, кожна з яких розкриває свої специфічні механізми, що сприяють усвідомленню цього процесу як багаторівневого та багатоаспектного явища.

Як наукова категорія, соціалізація вперше розглядалася американським соціологом Ф. Гіддінгсоном в авторській праці «Теорія соціалізації» (1887). Учений запропонував трактувати соціалізацію у дискурсі процесу розвитку соціальної природи людини. У середині ХХ ст. соціалізацію визнали самостійною, міждисциплінарною галуззю дослідження, яка наголошувала на місці і ролі соціального виховання людини в дитинстві, підлітковому та юнацькому віці.

На педагогічний аспект соціалізації ще на початку ХХ ст. вказував німецький філософ і педагог, засновник соціальної педагогіки П. Наторп. У праці «Соціальна педагогіка (1899)» автор уперше визначає сутність соціалізації у формуванні особистості людини у співпраці з іншими людьми. Сьогодні провідною ідеєю багатьох досліджень у зазначеному контексті суспільного життя є положення про те, що соціалізація це – історично зумовлений процес розвитку особистості, притаманний певному суспільству, що забезпечує надання індивіду та засвоєння ним цінностей, норм, установок, зразків поведінки в процесі життєдіяльності. Його результатом виступає активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у своїй діяльності та спілкуванні. Соціалізація може відбуватися в умовах як виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості, так і стихійного впливу на особистість [2].

У педагогічних дослідженнях соціалізація визначається як процес соціальної адаптації людини, реалізації здатності до побутового (фізичного), морального, соціального виживання у наявних, очікуваних або неперед-

бачених обставинах, готовність обрати правильні способи існування, зберігаючи активну позицію (Б. Вульф); процес передачі дитині соціального досвіду, який містить суспільні уявлення, ідеали, цінності та норми, алгоритми форм поведінки з метою формування у неї необхідної сукупності соціальних ролей (Н. Лавриченко).

Соціальні педагоги розглядають соціалізацію як двоєдиний процес, що, з одного боку, передбачає адаптацію до соціального середовища, засвоєння його норм і цінностей, а, з іншого, – активну діяльність, включення до соціального середовища, здатність створювати щось нове (О. Безпалько, Г. Лактіонова, А. Капська, Ж. Петрочко, І. Пінчук). Соціалізація нерозривно пов'язана з індивідуалізацією особистості: не існує однакових процесів соціалізації, індивідуальний досвід кожної особистості є унікальним і неповторним.

У контексті соціалізаційного процесу здійснюється соціальне виховання, що трактується як створення умов та заходів, спрямованих на оволодіння й засвоєння підростаючим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування в нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій [1].

Усвідомлення соціалізації як явища суспільного життя зумовило виокремлення суджень і висновків, на тлі яких відбувається дія суспільних норм, цінностей і інституцій у межах феномену сім'ї. Соціалізація дитини у межах інституалізованого впливу сім'ї здійснюється шляхом її привчання до соціальних ролей і гендерної поведінки, засвоєння нею позитивних мотивацій, а також прийнятих у сім'ї цінностей і настанов.

Провідником соціалізаційних процесів виступає батьківська сім'я. Вона займає головне місце у моральному формуванні особистості, бере з перших днів життя дитини на себе турботу про її здоров'я і виховання, сім'я дає дітям початкові знання про навколишній світ, виробляє певні уявлення і навички, допомагає здійснювати контакти з багатьма іншими людьми тощо [7].

Сім'я – це провідний мікрофактор соціалізації дитини, оскільки є її природним середовищем на первинній стадії, джерелом матеріальної та емоційної підтримки. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, у домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власний досвід поведінки й діяльності.

Інститут сім'ї досліджується з погляду різних галузей та наук. Саме тому вчені не одностайні у своїх визначеннях, відносно цього поняття. Так, соціологи (С. Голод, В. Медков, О. Харчев та ін.), а також психологи (М. Алексеєва, В. Єрмаков, З. Кісарчук, В. Семиченко та ін.) трактують сім'ю як малу соціальну групу, засновану на шлюбі або кровній спорідненості, члени якої взаємодіють задля задоволення своїх інтересів

і потреб. Дослідники у галузі демографії (В. Головенько, І. Курило, П. Шевчук) розглядають сім'ю переважно як сукупність осіб, що спільно проживають, формують сімейний бюджет, об'єднані сімейними зв'язками. Для більш глибокого розуміння суті соціалізуючого впливу сім'ї процитуємо соціолога О. Харчева: «сім'я – історично конкретна система взаємовідносин між чоловіками та жінками, між батьками і дітьми, мала група, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту і взаємної моральної відповідальності, і соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення» [9, 75]; сім'я являє собою складну систему стосунків, об'єднуючи не тільки подружжя, але й їх дітей, а також родичів чи юридично прирівняних до них людей; сім'я – найважливіша форма організації особистісного побуту, заснована на подружньому союзі та родинних зв'язках; це мала соціальна група суспільства, що виконує ряд серйозних функцій, важливих як для членів сім'ї, так і для суспільства загалом [6].

Для дитини протягом усього періоду її розвитку і становлення як особистості, сім'я є найбільш значущою мікрогрупою, а відтак й фундаментальною суспільною інституцією. За переконанням О. Кононенко, «сім'я це не тільки перший, а й найголовніший, незамінний інститут соціалізації дитини перших років життя» [4, 146].

За дослідженням Т. Кравченко, на соціалізацію дитини в сім'ї впливають такі фактори, як склад сім'ї (структура сім'ї як єдність функціонування її членів); позиція дитини в сім'ї – її роль, яка може бути за зовнішньої схожості (життя в сім'ї) різною; основні (реальні) «вихователі-соціалізатори», тобто ті члени сім'ї, які здійснюють найбільший вплив на неї завдяки основному догляду, і ті, хто є для дитини найбільшим авторитетом, на кого вона найбільше хоче бути схожою; стиль виховання, який можна розглядати як домінуючий стиль основного «вихователя-соціалізатора» (наприклад, матері), допоміжних «соціалізаторів» (батька, бабусі, дідуся); та особистісний, моральний і творчий потенціал сім'ї. До нього належить уся сукупність позитивних якостей дорослих членів сім'ї – моральних, вольових, емоційних, інтелектуальних, культурних, пізнавальних і творчих особистостей [3, 119].

Унікальність сім'ї полягає у створенні індивідуальної мотивації до задоволення суспільних потреб, що є умовою існування суспільства незалежно від історичної епохи. До традиційних (специфічних) функцій сім'ї відносять: народження (репродуктивна), утримання дітей (екзистенціальна) і виховання дітей (соціалізуюча). Неспецифічні функції сім'ї також певною мірою впливають на соціалізацію дитини, вони пов'язані з накопиченням і передачею власності, статусу, організацією виробництва і споживання, веденням домогосподарства, організацією відпочинку і дозвілля, турботою про здоров'я і добробут членів сім'ї та інші. Ці функції

висвітлюють історичний характер зв'язку між сім'єю і суспільством, розкривають картину того, як відбувається народження, утримання і виховання дітей у сім'ї. Тому сімейні зміни, що впливають на процес соціалізації дитини, помітні передусім при порівнянні неспецифічних функцій на різних історичних етапах: у нових умовах вони модифікуються, звужуються або розширюються. На початку ХХІ ст. соціальні інституції усе більш беруть на себе функції освіти і виховання (школа і дитячий садок), захисту й охорони (армія), харчування, виготовлення одягу й організації дозвілля (сфера обслуговування) членів сім'ї.

Протягом ХІХ – ХХ ст. сім'я виступала основною одиницею виробництва. Сьогодні більшість членів сім'ї працюють за наймом, а держава розглядає сім'ю в контексті сфери споживання. Функція передачі статусу, раніше цілком закріплена за сім'єю, сьогодні змінилася. В умовах більшої соціальної мобільності сім'я може забезпечити стартові можливості для просування, все інше – освіта, кваліфікація, ділові здібності – у руках індивіда [5]. Отже, у ретроспективному спектрі ми бачимо трансформації функцій родини, втрату певних цінностей та появу інших орієнтирів, відповідно до нових соціальних умов.

Проте поряд із закладами освіти, громадськими організаціями й релігійними установами, сім'я була і залишається одним з основних суспільних інституцій соціалізації людського індивіда. Виступаючи для дитини з перших років її життя первинним осередком соціалізації, задовольняючи її життєві потреби, сім'я формує її особистість через специфічну цілеспрямовану активність і ставлення до дитини її батьків.

Важливість сім'ї у соціалізації дитини полягає у тому, що тут зростаюча особистість отримує не лише уроки «абстрактної соціальності», а й залучається до тих соціальних відносин, які формують зміст її внутрішньої культури, сприяють соціальному становленню [3]. При цьому преференції сім'ї, участь її членів у суспільному житті, міра морально-емоційного забарвлення можуть сприяти як цілеспрямованій, так і стихійній соціалізації, підтримувати позитивну спрямованість цього процесу чи, навпаки, спричинювати його деструкцію. Останнє відбувається за неспроможності сім'ї адаптуватися до умов соціуму, порушення структури сімейних ролей, сповідування батьками хибних орієнтацій як щодо суспільства (його цінностей, моделей життєдіяльності), так і щодо виховання дитини (М. Викова, Т. Глухова, Е. Ейдемільер, З. Кісарчук, В. Кравець).

Отже, соціальні трансформації, що відбувалися протягом ХХ ст. призвели до збідніння переважної частини сімей, збільшення робочої і побутової зайнятості дорослих членів сім'ї. Зростання безробіття об'єктивно обмежує матеріальні можливості сім'ї. Наслідком усього цього є падіння рівня життя сімей, тривожна атмосфера в домі, зростання кон-

фліктності у взаємовідносинах, жорстокість стосовно дітей. На початку ХХІ ст. сім'я часто перестає виконувати інституційні функції в суспільстві.

Аналізуючи вплив сімейного виховання на соціалізацію дитини протягом ХХ ст. необхідно враховувати декілька аспектів, по-перше, специфічні особливості трансмісії (передавання) культурних цінностей від покоління до покоління в українському суспільстві у цей період (мається на увазі величина розбіжностей в умовах життя й у ціннісних орієнтаціях батьківського покоління й покоління дітей, які сприяють більш-менш повному сприйманню або відкиданню дітьми життєвих установок батьківської родини). По-друге, амбівалентність батьківських почуттів і їхні соціально-психологічні наслідки. Так, дітоцентризм суспільної психології Новітнього часу означав посилення піклування про дітей, але одночасно й обмеження їхньої внутрішньої свободи, примусову інфантилізацію. Наслідком цього є байдужість і соціальна безвідповідальність сучасної молоді, на що скаржаться батьки, не розуміючи зв'язку таких характеристик дітей з їхньою власною виховною практикою.

По-третє, слід враховувати такий аспект, як численні й недосліджені компенсаторні механізми самої соціалізації, що зрівноважують або ж зводять нанівець багато виховних зусиль. Наприклад, ефект зустрічної рольової додатковості, коли дитина, маючи перед очима гарний батьківський приклад, не виробляє у себе відповідних навичок, оскільки батьки все роблять самі, й сім'я не має потреби в активності дитини.

За переконанням Н. Ляшенко процес соціалізації дитини відбувається під нормативним або інформаційним впливом. Що вища згуртованість сім'ї, то ефективніша нормативна дія. Згуртованість припускає ціннісну єдність, пріоритет сім'ї, підпорядкування інтересів індивіда сімейним нормам. Відсутність згуртованості, дезорганізація сім'ї, що прослідковується на сучасному етапі, відкривають двері для позасімейних впливів. Нормативна дія у сім'ї приймається індивідом, щоб зберегти свій міжособистий статус і дістати схвалення від інших. При інформаційній дії сім'ї індивід розділяє сімейну картину миру, приймає її як істинну, але не шукає обов'язкового схвалення з боку інших [5].

Сім'ї «ХХ століття» і «сучасні» відрізняються за співвідношенням нормативного або інформаційного впливу в процесі соціалізації.

Аналіз історико-педагогічної думки, виховних сімейних традицій ХХ ст. констатує низку глобальних криз на шляху соціалізації в сім'ї: криза вікової ідентифікації молоді і підлітків, зростання не зареєстрованих шлюбів і позашлюбних народжень, криза репродуктивної поведінки неповнолітніх, відмови від новонароджених, зростання соціального сирітства, збільшення юнацької делінквентності, самогубств, проституції тощо.

Зменшення виховної ролі сім'ї відбувається як наслідок передачі нею функції соціалізації спеціалізованим інститутам виховання і освіти.

Капіталістичне виробництво протягом ХХ ст. характеризується руйнуванням сімейного виробництва, що призводить до втрати авторитету – наставництва батьків. Сумісна справа батьків і дітей – чинник повноцінної сімейної соціалізації. Сімейне виробництво підкреслює взаємну залежність дітей і батьків. Батьки зацікавлені у вихованні дітей, як спадкоємців сімейного виробництва, як майбутніх працівників, які зможуть підтримати їх у літньому віці. Для дітей батьки – авторитетні вчителі, які, до того ж, люблять їх і особисто зацікавлені в їх успіхах. Сьогодні батьки і діти – конкуренти на ринку робочих місць. Батьки не мають можливості проявити себе як вихователів в серйозній трудовій діяльності, а лише під час відпочинку, або при виконанні домашніх побутових обов'язків. Різко зменшилася економічна зацікавленість батьків у народженні дітей-помічників. Конкуренція батьків і дітей, девальвація колишніх професійних навичок і умінь знижує авторитет старших поколінь.

Серед негативних особливостей соціалізації в сім'ї на початку ХХІ ст. стає подовження її періоду. Затягування терміну навчання і учнівства без справжньої праці ставить підлітків і молодь у маргінальний стан «не діти, але й не зовсім дорослі». Все це супроводжується фінансово-економічною неспроможністю. Пролонгація соціалізації, відстрочення соціального визнання дорослості різко протистоїть процесу акселерації (прискороного розвитку фізичного і статевого дозрівання). Звідси йде нагромадження гострих соціальних проблем: материнство неповнолітніх, сексуальна розбещеність, відмова від новонароджених батьками-підлітками, сексуальне насильство, зростання розлучень через соціальну невідповідність до батьківських ролей і т. д. [5].

Висновки. Різноманітні фактори, які протягом ХХ ст. сприяли обмеженню соціалізуючого впливу батьківського виховання на особистість дитини, тим не менше, не зменшують значення формувальних впливів сімейного середовища на формування ставлення дитини до світу й до інших людей, значення системи її базових установок і цінностей, загальної спрямованості й самосвідомості особистості, розвитку її здібностей і основ характеру.

Перспективами для подальших розвідок вважаємо дослідження проблематики, пов'язаної з посиленням впливу засобів масової інформації на соціальний розвиток дітей, а також успішності їх соціалізації засобами навчально-виховного процесу закладів освіти.

Література

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола ; заг. ред. : А.Й. Капської. – К. : Наук. світ, 2002. – 164 с.

2. Богданова І. М. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / І.М. Богданова. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
3. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : монографія / Т.В. Кравченко. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.
4. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посіб. [для вищ. навч. закладів] / О.Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 225 с.
5. Ляшенко Н.О. Соціологія сім'ї : навчальний посібник : у двох томах. Том 1. Розділ IV / Н.О. Ляшенко. – Х. : Центр навч. л-ри, 2009. – С. 120 – 167.
6. Психологія сім'ї / Л.В. Помиткіна та ін. : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів]. – К. : Вид-во нац. авіа. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 270 с.
7. Семейная социализация. Семейная психология : учеб. пособие / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 264 с.
8. Соціальна педагогіка: теорія і технології : підручник / за ред. І.Д. Звереві. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
9. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / А. Харчев. – М. : Мысль, 1979. – 312 с.

Султанова Наталья. Семья как общественный институт социализации ребёнка (XX – нач. XXI века). В статье представлен историко-педагогический аспект проблемы социализации детей в семье на протяжении XX – начала XXI ст.; подчёркнута роль семьи как первичного института социализации ребёнка; раскрыты ретроспективные аспекты теоретико-прикладных функций семьи и их трансформации на протяжении указанного периода. Автор указывает на недостатки воспитательного влияния на детей в современных семьях, затрагивает проблему ослабления их социализирующей роли.

Ключевые слова: семья, социальный институт, социализация, семейное воспитание, воспитательные процессы, факторы социализации.

Sultanova Natalya. Family as a Social Institute of Child's Socialization (20th Century – the Beginning of the 21st Century). The article deals with the historical and pedagogical aspects of the problem of children's socialization in the family in the 20th and at the beginning of the 21st century; the role of the family as an original institute of child's socialization is discussed in the article; the retrospective principles of theoretical and applied family functions and their transformation during the mentioned period are revealed as well. The author points out upbringing influences of the families of the 21st century, raises the issue of reducing their socializing role.

Keywords: family, social institution, socialization, family upbringing, educational processes, factors of socialization.